

ПОЧАТКИ ГЕТЬМАНОВАННЯ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО.

Перші козацькі повстання під проводом Косинського та Лободи і Наливайка скінчилися розбиттям козаків. Польський гетьман Станіслав Жулкевський побив козаків під Лубнами над річкою Сулою, а польський уряд постановив скористатися із цього поразки, щоб знищити козаків цілковито. Універсалом із дня 1 вересня 1596 р. наказує король шляхті не допускати до союзу народу з Запорожцями, а проти своєвольних каже виступати так як проти ворогів держави. Козаччина підупадає, і приходиться до великого значіння доперва за гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Панщинні порядки ширяться, і наслідком численних надужити велике число людей опускає свої оселі й уходить на Січ, де збільшує ряди козаків. Ба навіть сам польський уряд починає причинятися до зросту козаків через те, що вербує їх до свого війська. В 1601 р. бачимо козаків у шведській війні, бачимо їх у полках Лісовського навіть у королівському війську під Смоленськом. Число козаків зростає, а з ними збільшуються також козацькі напади на турецькі землі та на шляхотські добра. Вже в 1611 р. нарікають Татари перед польським послом Пясочинським на козацькі напади. Тоді то сей посол мав відповісти, що козаки не піддані короля і король не може за них відповідати. Таку саму відповідь дає польський посол Туркам у Царгороді. Тимчасом козацькі напади прибирають чим раз більші розміри. Козаки граблять Варну, Очаків і чим раз даліше заганяють у турецькі землі. Сі напади до-

ходять до кульмінаційної точки за гетьманованя Петра Конашевича Сагайдачного.

Перші літа гетьманованя Петра Сагайдачного такі неясні, що годі в богатях разях рішити ся на точне стверджене якогось факту. Лише денеде знаходимо якусь і то звичайно дуже неясну звістку про Сагайдачного, і їх не вистарчає на те, щоб подати якийсь яснійший та повнійший образ гетьмана.

Про молоді літа гетьмана знаємо дуже мало. Уродив ся правдоподібно в Самбірщині. Коли уродив ся, про те не маємо найменшої відомости. Одиноке жерело, що подає дуже скупі відомости про перші літа житя Петра Сагайдачного, се вірші Касіяна Саковича, ректора київської школи, виголошені студентами на похоронах Сагайдачного. Відповідно до сих віршів Сагайдачний мав уродити ся в краях Підгірських Перемиських. Батько Сагайдачного був православним шляхтичем по імени Конон, звідки і назва Конашевич. Що Сагайдачний був шляхтичем, а не, як каже писатель Петрици, що походив з „гміну“, доказом на се герб Сагайдачного, що представляє підкову. Герб сей знаходить ся у вірші Касіяна Саковича. Проф. Антонович твердить, що отець Петра звав ся Конон Сагайдачний, але се вже за далеко посунений, нічим не підпертий здогад. Правдоподібнійше буде, що імя Сагайдачний надали гетьманови козаки.

До школи ходив Сагайдачний в Острозі, де була в тих часах школа князів Острожських. У вірші Саковича читаємо, що Сагайдачний перебував в Острозі довго, тоді коли там розвивалась гарно наука¹⁾.

В яким часі перебував Сагайдачний у школі, напевно сказати не можна. Д. Каманін, опираючи ся на словах Саковича: „коли науки цвили“, твердить, що Сагайдачний був в Острозі підчас найбільшого розцвіту наук, отже поміж 1580 і 1590. Однак сего ствердити напевно не можна, ніщо не говорить проти того, що Сагайдачний був у школі між 1590—1600, бо і в тім часі науки в Острозі стояли ще високо.

¹⁾ Шоль тамъ до Острова для наукъ уцтивыхъ,
Который тамъ квитли...
Тамъ теде Конашевичъ часть не малый живши —

С. Голубевъ, Исторія кievской духовной академіи. Кіевъ 1886, т. I, приложения, ст. 19.

Заходить тепер питанє, коли Сагайдачний вступив на Запороже і коли став гетьманом? Максимович подає рік його вибору на гетьмана 1598, а найдальше 1601, а вступленє Сагайдачного на Запороже хоче положити найпізнійше на рік 1595. Антонович кладе час вступлення на Запороже на останні літа XVI або на перші XVII віка, Каманін на 1601 р. Все те одначе чисті гіпотези, яких із причини браку жерел годі доказати. Одиноке що до того жерело — згаданий уже вірш Касіяна Саковича, подає нам дуже мало. Там читаємо, що Сагайдачний чувши в собі воєнного духа вступив на Запороже, де проживши не мало часу, був вибраний гетьманом запорозького війська¹⁾.

Антонович каже, що Сагайдачного вибрано гетьманом 1605, Каманін — що 1604, одначе на сї дати, годі згодити ся і прийняти котру будь за цілком певну. До наших часів дійшов універзал гетьмана Григорія Ізаповича і цілого запорозького війська з року 1606 (день незвісний), в котрім Ізапович дає знати польському урядови про приготовленя Татар до нападу на польські краї²⁾. В тім універзалі титулує ся Ізапович гетьманом цілого запорозького війська, отже ще в році 1606 Сагайдачний не міг бути гетьманом, а могли його вибрати хиба 1607. В році 1609, коли під Смоленськом у війську короля зібрало ся багато Запорожців, проводить ними Олевченко³⁾. Коли до сего додамо слова вірші Касіяна Саковича, що Сагайдачний проживши не малий, значить довгий час на Запорожу і аж довершивши багато і великих діл, був вибраний гетьманом, то можна припускати, що Сагайдачний став гетьманом аж коло року 1610, одначе ся дата як і попередні не буде нічим иньшим тільки здогадом.

Не можна в кождім разі згодити ся з гадкою деяких учених, що Сагайдачний гетьманував без перерви від 1606—1622 р., бо на се не годять ся записки, що дійшли до наших часів. І так 1609 р. військами козаків доводить Олевченко. Знаходимо також зараз сей час імена иньших гетьманів. Під роком 1610 маємо гетьмана Григорія Тискиневича⁴⁾, під 1617 Богдановича Барабаша, під 1621

1) Шоль до Запорозкого славного Рицerstва
Мижі котримъ часъ не малый жиючи,
И рицерскихъ дѣлностей тамъ доказуючи
Гетманомъ потомъ собѣ Войско го обрало.

2) Архивъ юг.-зап. Рос. ч. III, т. I, ст. 153.

3) Pisma Stan. Żółkiewskiego.

4) Акты юг.-зап. Рос. Ч. II, ст. 66—67.

Якова Неродича Бородавку. Антонович, а за ним Каманін, старається сю річ пояснити так: „Відомо — кажуть вони — що в тих часах були два роди козаків, реєстрові і нереєстрові. Обидві ті групи вибирали окремо собі своїх гетьманів, отже Сагайдачний міг бути гетьманом нереєстрових козаків, підчас коли иньші гетьмани, то полководці реєстровиків, яких іменував сам уряд.“ Одначе такий погляд не може удержати ся. Як би було так дійсно, то польський уряд іменуючи гетьманів вибирав би на таке місце людей певних, відданих цілком урядови, а такими не були ані Тискиневич, ані Барабаш, а вже найменше Яків Бородавка. Тискиневич виступав часто дуже остро проти уніятів, яких попирав уряд; він підпирав ту часть неуніятського духовенства, яка не хотіла піддати ся уніятському митрополитови з рамени уряду. З тих причин годі припускати, щоб уряд іменував такого чоловіка гетьманом реєстрових козаків. Тим менше можна собі так само толкувати гетьмановане Барабаша. В 1617 р. відносини поміж Туреччиною і Польщею були з причини козацьких нападів на турецькі та татарські землі так напружені, що кожної хвилі можна було сподівати ся, що Туреччина виповість Польщі війну, якої та собі зовсім не бажала. В такій отже грізній хвилі наступає напад козаків на околиці Царгорода та їх повне спустошене; султан зі свого вікна бачив огонь із пожеж учинених козаками. Ватажком у тім поході не був Сагайдачний, але гетьман Дмитро Богданович Барабаш. А тепер питане: чи польський уряд був би на стілько легкодушний, щоб у такій хвилі повіряти гетьманську булаву непевному чоловікови? В се годі повірити. А потім питане, чи реєстрові козаки, яких число уряд усе обмежав, були би мали настільки сили і відваги нападати на самі околиці Царгорода? Щож до Бородавки, то нема жадного сумніву, що він не був гетьманом реєстрових козаків, але противно, гетьманом вибрали його як раз збунтовані козаки, яких Сагайдачний виписав із реєстру. В кінці певне й те, що вже в 1620 р. уважано Сагайдачного в Польщі сторонником уряду і певно уряд скорше був би згодив ся на віддане булави Сагайдачному, аніж Бородавці, якого головною задачею було грабоване і спустошене. В кінці як витолкувати собі те, що місцями нема в жерелах навіть згадки про Сагайдачного, а часом виразно кажуть жерела, що не Сагайдачний, але хто иньший проводив козакам, от як приміром при здобуттю Синопи. Що Сагайдачний не гетьманував без перерви, свідчить також Петрици, котрий каже, що козаки брали часто

Його (Сагайдачного) на ватажка, але так само часто скидали його¹⁾. Супроти сих фактів не можна уважати гетьманованя Сагайдачного за безперервне.

Полишаючи отвертим питанє, коли Сагайдачний став гетьманом, пригляньмо ся ближше козакам у двох перших десятиліттях XVII віку. З тих часів про козацтво маємо дуже скупі відомости, та й ті ще баламутні. Треба тут передовсім добре відділити Запорозьких козаків із їх осередком Січю, і звичайних козацьких наємників, яких вербувала собі шляхта, а які носили також назву козаків. У жерелах їх не відрізняють від Запорожців і тому тяжко зорієнтувати ся, що властиво відносить ся до правдивих Запорожців, тому й не тяжко поповнити який блуд. Певно одначе, що козаки брали участь у поході Дмитра I Самозванця на Москву²⁾.

Рівночасно коло року 1607 напади козаків на турецькі та татарські землі прибирають більші розміри. Вже 21 лютого 1607 р. приходить поміж Польщею і Туреччиною до договору, на підставі котрого мала Польща постарати ся, аби козаки не нападали на землі султана³⁾. Козаки беруть також участь у московсько-польській війні по стороні Польщі. Коли польський король Жигмонт III обляг Смоленськ, мало бути в його війську 30.000 козаків⁴⁾.

В літах 1610—1613 приходить козацтво до такої сили, якої не мало ніколи перед тим. Якїж отже були причини сього над-

---

¹⁾ Czerni kozacka brała go często za wodza dla cnoty żołnierskiej, a zrzuciła dla srogości. Petrusy II, 199.

²⁾ Еварницький подає число тих козаків на 13.000, поміж якими значне число творили Запорожці. Однак що до числа, як і що до більшої участі Запорожців у тим поході, можна сумнівати ся.

³⁾ Sękowski, Collectanea, т. II, ст. 198.

⁴⁾ „Bo też przybył z kozakami zaporoskimi Olewceńko, których było pod 30.000“ — пише Жулкевский у творі Początek i progres wojny Moskiewskiej. — Pisma St. Żółk. ст. 32. Нарушевич і иньші за Машкевичем кажуть, що „na odgłos łupieskiej i korzystnej wojny coraz większe tłumy kozaków zbierały się do królewskiego obozu“, а сам Машкевич каже, що ціла Запорозька Січ вирушила зі своїх кошів і головно при помочи козаків здобуто багато замків, як Путивль, Чернигів, Брянськ, Козельськ, Мосальськ, Вязму і иньші (цитат за Нарушевичем). Одначе число 30.000 козаків виглядає неправдоподібним. Хоч Станіслава Жулкевского мусимо уважати за віродостойного, він сам бачив се своїми очима, нема також жадної причини підозрівати його в намірі хибно представити справу, мусимо припускати, що таки помилив ся. Під Смоленськом маємо 30.000 козаків, до того козаки були ще в Москві, на

звичайного зросту козаків, які по повстанню Наливайка були розбиті? Причини сього зросту були передовсім економічні. В другій половині XVI в. відбуває ся на Україні економічний переворот. В XV та в першій половині XVI в. головною галузю господарства було господарство лісове, польоване, риболовство, пчільництво. В другій половині XVI в. заходить велика зміна і головна вага господарства переходить на управу рілі¹⁾. Велике число шляхти довідавши ся про плодovitі чорноземи на Україні, випрошує собі від короля потвердження на українські землі, що в тих часах були мало залюднені. Сотками переносить ся польська шляхта на Україну, в ті сторони, які уважали ся свобідними. Прибувши на Україну, старає ся шляхта всіма силами з давних вільних мешканців поробити собі підданих. Велика часть перед тим свобідної людности, що не могла погодити ся з новими порядками, покидає свої оселі і переносить ся чи то на Січ, чи то творить осібні оружні ватаги, які безнастанно нападають і нищать шляхоцькі двори. Другою дуже важною причиною зросту козацтва були внутрішні, а передовсім зверхні відносини польської держави. Польський уряд зайнятий війною зі Швецією і Москвою не мав часу і не міг звертати пильної уваги на подніпрянські країни, через що козацтво могло свобідно розвивати ся. Крім сього уряд сам причиняв ся до зросту козацтва. Ведучи великі війни, а будши все в грошевих клопотах, Польща мусіла старати ся пр. о найдешевшого жовніра, старала ся отже згромадити як найбільше козаків, яких оплачувано дуже лихо. Але через вербоване козаків давав уряд нагоду збирати ся численним ватагам. Лучало ся і то часто, що під позором державної служби громадили ся ватаги, які нищили шляхоцькі двори. Так приміром дня 14 грудня 1611 р. жалував ся Стефан Немирич на Григорія Пашкевича, котрий зібравши кілька тисяч людей „pod osłoną i nazwiskiem gycerstwa kozackiego“, наїжджає маетки шляхти, а сам Немирич мусів від нього викупити ся²⁾. В році 1613 жалує ся князь Соломирецький на козаків Топежина, Шульжина і Старжиньского, які назива-

---

Україні та наїздили Туреччину. Взявши се разом треба би покласти число козаків на 50.000, а таке число ледви чи був би міг Сагайдачний виставити тоді, коли козацтво стояло в розцьвіті себто в 1621 р. Мабуть тут Жулкевський зчислив разом Січовиків і козаків наємників.

¹⁾ Пор. Антоновичъ, Историческіе дѣятели юго-зап. Россіи. Кієвъ, 1885.

²⁾ Архивъ юго-зап. Рос. ч. III, т. I, ст. 184—165.

ючи себе полковниками козаків, напали на його маєтність¹⁾. Таких випадків мусіло бути дуже багато. Всякі розпорядження уряду та королівські маніфести не помагали, бо уряд не міг підперти своїх розпоряджень силою.

До зросту козацтва причинили ся також громади людей, що вертали з моськовських війн. Набравши там вправи в робленю оружєм, а не маючи охоти вертати під панську юрисдикцію, провадили вони своє діло на Україні та причиняли ся до зросту козацтва. Число козаків дійшло до такої величини, що по словам Ст. Жулкевского заволоділи вони цілою Україною, господарювали над Дніпром і робили собі, що лише хотіли²⁾. Козаки стали польському урядови такі небезпечні, що вже сойм у Варшаві 1611 р. заняв ся сею справою. Тоді то ухвалено не вербувати козаків до коронного війська, бо через се роблять ся ріжні надужитя. В разі як би вже конче потрібні були козаки, то вербувати козаків можуть лише ті, що будуть мати на се дозвіл уряду. Як би козаки самі збирали ся і нападали на шляхоцькі добра, то проти таких мають старости виступати як найострійше, „by tez y z ruszeniem powiatów“³⁾.

Про те козацькі напади на шляхоцькі двори, як і на турецькі краї не устають. В р. 1612 бачимо вже на чолі тих рухів гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Він проводить одній части козаків у морським поході на турецькі землі, підчас коли друга часть козаків разом зі Стефаном Потоцким впала до Молдавії. Вернувши з морського походу приготавлиють ся козаки до великого наїзду на Молдавію. Щоб до того не допустити, видає король універсал, яким забороняє козакам наїздити турецькі землі⁴⁾. Що на сей універсал відповіли козаки, не знати, певно однак, що тоді до Молдавії не ходили.

В році 1613 виправляють ся козаки під проводом П. Сагайдачного на Москву. Що було причиною сього наїзду, не знати. Козаки йшли на Путивль, Болхов, Білев, Лихвич, Перемишль і Калугу, спустошили околиці тих міст і не вдіявши нічого важнішого вернули на Україну: Курська записка нотує при тім людяність гетьмана, що заспокоїв людність, обіцяючи їй повну безпечність⁵⁾.

¹⁾ *ibid.* ст. 188—189.

²⁾ Костомаровъ, Б. Хмельницькій т. I, ст. 48.

³⁾ *Volumina legum*, том II, ст. 16.

⁴⁾ *Арх. в юго-зап. Рос. ч. III, т. I, ст. 190.*

⁵⁾ *Кіевская Старина 1886, I, с. 201.*

Аж від тепер образ гетьмана Петра Сагайдачного починає виступати чим раз яснійше, а про козаків знаходимо в жерелах далеко більше відомостей, а то головно тому, що від тепер козаки входять раз у союз, то знов у конфлікт із польським урядом, а польські письменники нотують деякі факти з відносин козацьких.

Осип Чайковський.
